

ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ «ՌԱԲԲԻ ՀԻԼԵԼԸ» ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՐՏՈՒՇ ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ

Հոգվածում ցույց է տրվում, թե ստեղծագործական ինչ մոտեցմամբ է Իսահակյանը գրական մշակման ենթարկել «Ռաբբի Հիլլելի» մասին եղած ավանդությունները: Քրիստոնեական սիրո և համամարդկային ներդաշնակության համար նրա մասին պատմվող ավանդություններից որո՞նք է ընտրել և սյուժետային ի՞նչ ընթացքով է դրանք ներկայացրել, որպեսզի առավել ցայտուն արտահայտի աստվածային պատվիրանների կատարման անհրաժեշտությունը:

Բանալի բառեր – անտիկ փիլիսոփայություն, Արիստոտել, Օրենքի ուսուցում, սիրել մերձավորին, համբերություն, բարեգործություն, երեկոյան դպրոց, աշակերտ, դռնապան:

Իսահակյանի ստեղծագործություններում Աստվածաշնչի պարականոններից բացի տեղ են գտել նաև արևելյան, այդ թվում և եբրայական թեմաներով գրված լեգենդների և ավանդությունների գրական մշակումները, որոնք մի նոր փայլ և վերափմաստավորում են ստացել նրա աշխարհայացքի շրջանակում:

Դրանցից է Սինեդրիոնի երկար տարիների գլխավոր ռաբբի Հիլլելի կյանքի ավանդախառն պատմությանը նվիրված նույնանուն ստեղծագործությունը: Հիլլելն այնքան հռչակված է եղել, որ նրա իրական կենսագրությունը Մովսես մարգարեի կյանքի ժամանակային բաժանմամբ է ներկայացվել: Ըստ այսմ ասվել է, որ նա ապրել է 120 տարի, որն իր հերթին, ինչպես Մովսես մարգարեի դեպքում, բաժանվում է 3 քառասնյակների: 40 տարեկանում Պաղեստին է եկել, 40 տարի Օրենքն է սովորել և 40 տարի վարդապետել է¹:

Նրա քարոզությունը նախորդել է Քրիստոսի վարդապետությանը և կրում է այդ շրջանի հոգևոր-բարոյական ըմբռնումների կնիքը:

Այս հանգամանքը լավագույնս արտահայտվել է Իսահակյանի ստեղծագործության մեջ, որտեղ Ռաբբի Հիլլելը կարծես յուրօրինակ կապող օղակ է հրեական Օրենքի և ավետարանական վարդապետության միջև, ով Օրենքը և օրենքի խստությունը ներդաշնակեցնում է սիրո և ներման գաղափարին: Ան-

¹ Еврейская энциклопедия. Т. 6. Санкт-Петербург, 1912, стр. 490.

ցումային նման ընթացքը Իսահակյանը ընդգծել է նաև այս պատմություն-ավանդության ենթավերնագրում՝ այն խորագրելով «Քրիստոսից 50 տարի առաջ»:

Ստեղծագործությունը գրված է ոչ թե ընդհանրապես նրա մասին եղած պատմությունների հիման վրա, այլ Իսահակյանը գրեթե բառացի թարգմանությամբ ու տեղերի հետևառաջությամբ բերում է նրան վերաբերող պատմության տարբեր հատվածները «Եբրայական հանրագիտարանի» մեջ գտնվող «Гиллель» բառահոդվածից, որը հիշյալ հանրագիտարանի 6-րդ հատորի 490-506 մեծադիր երկայուն էջերն է զբաղեցնում:

Ստեղծագործության վերլուծությունը և գրական մշակման համեմատությունը հիմք ծառայած բնագրի հետ կատարել ենք ըստ այս հատորի: Որպեսզի առավել ցայտուն երևա Իսահակյանի կատարած թե՛ փոխադրությունը և թե՛ գեղարվեստական մշակումը, հիմք ծառայած բնագրային հատվածները ոչ թե թարգմանել ենք, այլ բերել ռուսերենով՝ փոխելով միայն բնագրի հին ուղղագրությունը և այն դարձնելով ռուսերենի այժմյան ուղղագրությամբ:

Ավանդությունը սկսվում է Հիլելի՝ Բաբելոնից Երուսաղեմ գալով և շարունակվում է նրա կյանքի տարբեր դրվագներով՝ ավարտվելով Հիսուսի նշանավոր խոսքերի հետևողությամբ ռաբբիի տված պատգամով:

Այս ստեղծագործության յուրաքանչյուր պարբերությունն իր բնագրային համարժեքն ունի «Եբրայական հանրագիտարանի» ծավալուն բառահոդվածի տարբեր հատվածների հետ, որոնցից Վարպետը հյուսել է մի նոր շքեղ և խորունկ պատմություն:

Ավանդության սկզբի առաջին պարբերության մեջ, որը կազմված է մեկ նախադասությունից, ասվում է, որ ռաբբի Հիլելը Բաբելոնից Երուսաղեմ էր եկել իր գիտությունը լրացնելու տենչով²:

Երկրորդ պարբերության մեջ ասվում է. «Օրավարձով աշխատում էր նա, վարձի կեսով կերակրում էր ընտանիքը, մյուս կեսը տալիս էր հոշակավոր դպրոցի դռնապանին՝ իրավունք ունենալու համար ունկն դնելու աստվածային խոսքին, որ վարդապետում էին նշանավոր օրենսուսույցները՝ ռաբբի Շեմայան և Ավտալիոնը»:

«Եբրայական հանրագիտարանում» ասվում է, որ նրա եղբայրը վաճառական էր և իր օգնությունն է առաջարկում, որ նա սովորի առանց նյութական հոգսի վրա ժամանակ ծախսելու: Ի պատասխան Հիլլելն ասում է. «Եթե ոչ

² Еврейская Энциклопедия. Т. 6, стр. 491.

ես ինքս իմ համար, հապա ո՞վ իմ համար պետք է մտահոգվի»³: Իսահակյանը դուրս է թողել այս մանրամասը, որ առավել ընդգծի Հիլլեի իր աշխատանքով ընտանիքը պահելը և կրթություն ստանալը, որի մասին ռուսերեն բնագրում ասվում է. «Гиллель зарабатывал обыкновенно один тропаак в день. Половина его шла на прокормление его семейства, а другую половину он отдавал привратнику академии на вход на ночные лекции Щеман и Абталиона» (էջ 491):

Ռուսերենի «սովորաբար օրեկան աշխատելը» Իսահակյանը դարձրել է «օրավարձ»՝ առանց նշելու դրամի չափը: «Երեկոյան դպրոցը» դարձել է «հոշակավոր դպրոցը»:

Այնուհետև ասվում է. «Մի օր նա վաստակ չէր ունեցել, և դռնապանը ձրի չթողեց նրան դպրոց մտնելու. այն ժամանակ նա բարձրացավ տանիքը և երդիկի պատուհանից գլուխը կախեց ներս՝ լսելու համար ռաբբիներին»՝ «Однажды он не нашел заработка, и привратник не пустил его в академию. Для удовлетворения своей любознательности Гиллель взобрался на крышу здания и прислонился к слуховому окну, откуда он мог все слышать» (էջ 491):

Իսահակյանն այստեղ ավելացրել է «ձրի» բառը՝ ավելի ընդգծելու, որ Հիլլեյն ամենօրյա վաստակի կեսը տալիս էր դռնապանին: Իսահակյանը դուրս է թողել «Իր հետաքրքրությունը բավարարելու համար» կապակցությունը՝ գործողությունների ընթացքն ավելի շեշտակի դարձնելու համար, որ նա միանգամից տանիքն է ելնում:

Հաջորդող նախադասությունները ևս ունեն որոշակի նրբերանգային փոփոխություններ. «Շաբաթամուտ երեկո էր, ձմեռ էր, և ձյուն էր գալիս գիշերն ամբողջ»՝ «Была зимняя субботная ночь, и с неба падал густой снег, покрывший Гиллель толстым слоем, под которым он, усталый, голодный, незаметно уснул»:

Ընդգծված մասն Իսահակյանը դուրս է թողել: Այն պարզվում է հետագա շարադրանքից: Հիլլեի քնելը կրկնակի է իմաստավորված: Նախ՝ այն ցույց է տալիս նրա անօրինակ նվիրվածությունը Օրենքը յուրացնելուն և երկրորդ, որ նա քնում է սկսվող շաբաթ օրը, իսկ եբրայական օրենքով շաբաթ օրը աշխատել չէր կարելի: Հետևաբար՝ նրան ձյան տակից փրկելն իսկ ինչ-որ տեղ քննարկման հարց է դառնում: Այս հարցադրմամբ է զարգանում գործողություն-

³ Իսահակյան Ավ., Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հտ. 5-րդ, էջ 201:

ների ընթացքը հիշյալ դրվագում. «С наступлением рассвета учителя заметили облик человека в слуховом окне, пошли наверх, сняли окоченевшего Гиллель, развели огонь, отогрели его и привели в чувство»:

«Եվ երբ առավոտ եղավ, Շեմայան ասաց Ավտալիոնին.

– Եղբայրդ իմ Ավտալիոն, միշտ այս պահին լույս է լինում, ինչո՞ւ այսօր մուգ է:

Բոլորը վեր նայեցին և տեսան մարդկային մի դեմք, որ բռնել էր ողջ լուսամուտը, բարձրացան տանիքը և գտան Հիլելին ծյունի հաստ շերտի տակ ծածկված, վար բերին, մաքրեցին վրան և նստեցրին վառարանի մոտ»:

Երդիկի պատուհանից ներս կախված քնելը գործողությունների զարգացման երկու տարբեր ընթացքներով է մեկնաբանված: Եբրայականում ասվում է, որ երբ լույսը բացվեց, լսարանում գտնվողները տեսան երդիկի պատուհանից ներս կախված նրա գլուխը: Հայերենում ասվում է, թե ինչու ներս չի թափանցում լույսը:

Կենցաղային բնույթի տեղեկություններ կան նաև նրան գիտակցության բերելու մասին տողերում: Եբրայականում ասվում է, որ կրակ են վառում և գիտակցության բերում: Հայերենում հայկական միջավայրին բնորոշ ձևով նրան սենյակ են բերում և տաքացնում վառարանի մոտ:

Հիլելի մասին «Եբրայական հանրագիտարանում» բերված ավանդագրույցների շարքից Իսահակյանն ընտրել է երեք բնորոշ պատմություն, որոնք լավագույնս են բնորոշում նրա կերպարը: Ներկայացվող առաջին պատմությունը ավարտվում է շաբաթապահության հետ հարաբերվող հետևյալ եզրահանգմամբ:

«Этот человек, сказали они, стоит того, чтобы ради него был нарушен закон о субботном отдыхе»:

«– Արժանի էր, եղբայրներ, և մեղք չէր բնավ սրա համար բեկանել նվիրական շաբաթը, ասացին իրենց ռաբբիները և դպրոցականները բոլոր»:

Ընդգծված կապակցություններում ռուսերենում եթե ասվում է, որ նրա համար արժեք խախտել շաբաթը, ապա Իսահակյանն ավելի հանդիսավոր ու վեհ, խոսքին անգամ որոշակի ծիսականություն հաղորդելով է բնութագրում շաբաթը և վերջինիս խախտումն անվանում է «բեկանել»:

Հաջորդ պատմությունը վերաբերում է Հիլելի անսահման համբերությանը և դիմացիներին օգտակար լինելու ձգտմանը: Մինչ նրա զարմանալի համբերությանը վերաբերող պատմությանն անցնելը Իսահակյանը երկրորդ դրվագի սկզբում համառոտ վերաշարադրմամբ ներկայացնում է ևս երկու պատմու-

թյուն, որոնցից առաջինը վերաբերում է նրա գիտելիքներին, իսկ երկրորդը՝ գթասիրությանը:

«Եբրայական հանրագիտարանում» ընդգծվում են նրա ոչ միայն Օրենքի քաջիմացությունը և մեկնաբանումը, այլև անտիկ փիլիսոփայությանը և մասնավորապես Արիստոտելի գործերի իմացությունը:

Իսահակյանը, սակայն, միայն փիլիսոփայության իմացությունը բավարար չի համարում: Ժամանակի բնապաշտական ուսմունքների հետևողությամբ և ինչպես որ հայկական ժողովրդական հեքիաթներում ու հավատալիքներում է ասվում իմաստունների համար, ավելացրել է նաև բնության լեզուն և տարերքը ընկալելու իմացությունը. «Ամեն գիտության հաղորդ էր նա և գիտեր բոլոր լեզուներն ու բարբառները: Նա ուսեց լեռների ու հովիտների ձայնը, ծառերի ու սեզերի սոսափյունը, թռչունների լեզուն և նույնպես անասունների լեզուն»:

Ապա գալիս է աղքատասիրության մասին պատմությունն ըստ «Եբրայական հանրագիտարանի»:

«О благотворительности Гиллель предание сообщает, что помогая бедному, он считал своей обязанностью доставлять ему не только все необходимое для существования, но и те удобства жизни, к которым тот привык»:

«Եվ հեզ էր նա, և բարեհամբույր, և անհուն համբերանքով և անհուն բարությանբ լի: Իր օրվա պարենը տալիս էր չքավորներին և դժգոհ էր, որ ավելին չունեիր տալու»:

Իսահակյանը Հիլլելի նման անսովոր ձգտումը մեկնաբանել է որպես աղքատներին օգնելու առավելագույն ցանկություն, որ վատ է զգացել աղքատներին շատ ավելի չօգնելուց:

Եբրայական պատմության մեջ նրա կինը ներկայացվում է որպես համախոհ, ով ևս նույն նվիրվածությամբ օգնում է աղքատներին: Ասվում է, որ Հիլլելը մի անգամ ընկերոջը հրավիրում է տուն ճաշի՝ այդ մասին զգուշացնելով կնոջը: Երբ նրանք գալիս են, շատ երկար են սպասում, մինչև կինը ճաշը բերում է: Նա հետո է իմանում, որ մի աղքատ եկել և կնոջն ասել է, թե ինքը այդ օրն է ամուսնացել և տանը ոչինչ չունի կնոջը կերակրելու համար: Հիլլելի կինը պատրաստի կերակուրը կաթսայով տվել էր աղքատին և նորից ճաշ պատրաստել:

Իսահակյանի մոտ որևէ հիշատակություն չկա նրա կնոջ մասին, ինչին թերևս կարելի է հետևյալ բացատրությունը տալ: Նախ, որ սյուժեի ընթացքը ուղղագիծ զարգանար, և կնոջ հետ կապված մանրամասներ չլինեին: Երկ-

րորդ՝ կուսակրոնության ընդհանրացած Հայ եկեղեցական ավանդույթով Իսահակյանը ըստ երևույթին ցանկացել է նրան պատկերել միայնակ, ամբողջովին ուրիշների հոգածությանը նվիրված մի հոգևորական:

Հիլելի համբերությանը նվիրված պատմությունն ավելի ծավալուն է, և այստեղ Իսահակյանն ավելի շատ է հեռացել բնագրից: Բնագրային համեմատությունների շարքով շարադրանքը շատ չձանրաբեռնելու համար բերենք միայն մի քանի բնորոշ օրինակներ՝ կատարելով ընդհանուր տեքստային համեմատություն:

Պատմության սկզբում ասվում է.

«Некто держал с товарищем пари на 400 зуз в том, что ему удастся вывести Гиллеля из терпения и рассердить его» (էջ 505):

«Նրա համբերությունը փորձելու համար մարդիկ միշտ գրավի էին մտնում. մի անգամ երկու մարդ գրավ բռնեցին. նրանցից մեկը համառորեն պնդում էր.

– Ես նրան կգայրացնեմ, անպատճառ...»:

Գրագի չափի նշումը Իսահակյանը դուրս է թողել, որովհետև այն հիշվում է նաև վերջում: Մասնավորից ընդհանրացվածության գնալով՝ նշում է, որ շատերն էին փորձում նրա համբերությունը:

Այնուհետև ասվում է.

«Был канун субботы, и Гиллель мыл голову ввиду наступающего праздника. Тот пришел, и постучал в дверь, невежливо покрикивая: «Здесь ли Гиллель, здесь ли Гиллель?»:

«Շաբաթամուտ էր. Հիլելը իր բնակարանում պատրաստվում էր լոգանք առնելու, երբ եկավ գրավ բռնող մարդը և ծայնեց.

– Տա՛նն է ռաբբին, տա՛նն է Հիլել ռաբբին»:

Գլուխը վանալը Իսահակյանը փոխարինել է լոգանքի պատրաստվելով: Նա նաև դուրս է թողել գրագ եկողի ոչ պատշաճ պահվածքը՝ պարզապես գրելով, որ վերջինս թակում է դուռը:

Նրա տված հարցերին պատասխանելուց հետո, երբ Հիլելը վերստին պատրաստվում է լոգանք ընդունելու, հիշյալ անձնավորությունը երրորդ անգամ է դուռը թակում և հաջորդ հարցը տալիս, որին ևս համբերությամբ է պատասխանում Հիլելը: Երրորդ անգամ կրկնվելուց հետո ոչ թե ռաբբիի, այլ հարցը տվողի համբերությունն է սպառվում: Նա զայրացած ասում է, որ Հիլելի պատճառով տանուլ տվեց գրազը և 400 զուգ կորցրեց: Պատմությունն ավարտվում է Հիլելի հետևյալ խրատալից եզրահանգմամբ.

«Будь, мой сын, впредь осторожней. Впрочем, лучше, что ты потерял 400 зуз, чем если бы я потерял терпение»

«– Գնա՛, սիրելիս, և սրանից հետո խոհեմ եղիր: Հիլլելին ոչ ոք կարող է գայրացնել»:

Իսահակյանի մոտ եզրահանգումը շատ ավելի ուսուցողական և հումանիստական է: Չի ասվում, թե ավելի լավ է, որ իր դրամը կորցնի, քան թե Հիլլելը՝ իր համբերությունը:

Ավանդագրույցը երրորդ դրվագով հասնում է իր խորիմաստ ավարտ-եզրահանգմանը: «Եբրայական հանրագիտարանում» ըստ թեմատիկ տարբեր հարցադրումների բերված պատմություններից այս երեքը ընտրելը համապատասխան հերթականությամբ և նրանց միջոցով գործողությունների հաջորդականությունը փոխանցելը՝ վերջում հասնելով ասելիքի բարձրակետին, արդեն իսկ նշանակում էր նորովի մեկնաբանել և մի նոր իմաստ հաղորդել որպես սկզբնաղբյուր ծառայած բնագրին:

Վերջին դրվագը կառուցված է Օրենքին խստասիրտ հետևելու և մերձավորին սիրելու քրիստոնեական գաղափարը Թորայի վրա տարածելու համեմատության վրա: Այստեղ որպես հակադրապատկերներ են ներկայացվում ռաբբի Շամման ու ռաբբի Հիլլելը: Այս հակադրությունը գալիս է սկզբնաղբյուր բնագրից, որտեղ ևս նրանք ոչ միայն աստվածաբանության բնագավառում տարբեր հայացքներ ունեին, այլև բնավորությամբ իսկ հակապատկերներ էին: Մեկը՝ անհանդուրժող և սխալի համար մեղադրող, իսկ մյուսը՝ մեղմ և բացատրող: Հակադրությունների այս շարքից Իսահակյանն ընտրել է հետևյալ պատմությունը:

Մի հեթանոս գալիս է ռաբբի Շամմայի մոտ և նրան ասում, որ ինքը կընդունի եբրայական հավատը, եթե վերջինիս էությունը ռաբբին բացատրի այնքան ժամանակում, որքան ինքը կկարողանա կանգնած մնալ մեկ ոտքի վրա: Շամմայը նրան դուրս է անում, և մարդը դիմում է Հիլլելին: Այս հատվածում Իսահակյանը կատարել է երկու փոփոխություն: Եբրայական պատմության մեջ հեթանոսն է դիմում և ոչ թե օտարականը: Հեթանոսն ավելի կոպիտ համարելով՝ Իսահակյանն այն փոխարինել է Արևելքում ընդունված օտարականով:

Այժմ ներկայացնենք օտարականի դիմումը Հիլլելին՝ ըստ եբրայական տարբերակի և Իսահակյանի մշակման.

«Что тебе неприятно, того не делай ближнему, вот сущность всей Торы, все остальное только комментарий, иди изучай» (էջ 502):

«– Մի՛ անիր մերձավորիդ այն, ինչ որ դու չես ուզում նույնը քեզ անեն:

Սրա մեջ է ողջ էությունը Թորայի, մնացածը մեկնություն է, - պատասխանեց հեզահամբույր Հիլելը»:

Հիլելի խոսքի մի շատ կարևոր տրոհում է կատարել Իսահակյանը: Նախ նա անջատել է խոսքի այն հատվածը, որը միջանկյալ տեղ է գրավում Ղևտացոց գրքի «Եւ սիրեսցես զընկեր քո իբրև զանձն քո» (ԺԹ 18) և Մատթեոսի ու Ղուկասի ավետարանների «Եւ որպէս կամիք թէ արասցեն Ձեզ մարդիկ, այնպէս արասցիք եւ Դուք նոցա» (Մտթ. է 12, Ղուկ. Զ 31) խոսքերի միջև: Իր հերթին Իսահակյանը վերախմբագրել է ռուսերենում առկա տողը: Շարադասության փոփոխությամբ ավելի ընդգծվել է մերձավորին լավը ցանկանալու գաղափարը:

Երկրորդ՝ Թորային վերաբերող բնորոշումը նույնությամբ բերելով՝ դուրս է թողել օտարին ուղղված «զնա՝ սովորիր» պատվերը՝ երևի թե այն ինչ-որ տեղ պարտադրանք համարելով: Եբրայերենը եթե ավարտվում էր Հիլելի խոսքերով, ապա Իսահակյանը նրա խոսքերից հետո ավանդազրույցն ավարտել է Հիլելին տրված բնորոշմամբ՝ նրան անվանելով հեզահամբույր:

Ավանդազրույցի սկզբնական տարբերակում կան ևս երեք հատվածներ, որոնք իրենց նախօրինակն ունեն «Եբրայական հանրագիտարանում»: Վերջնական մշակման մեջ, սակայն, դրանք դուրս են մնացել:

Հիշյալ հատվածներից երրորդում ուղղակիորեն է արտահայտվել անցումը կամ նախապատրաստությունը քրիստոնեությանը: Այդ հատվածում ասվում է, որ նա ունեցավ 80 աշակերտ, ովքեր, անկախ իրենց իմացության աստիճանից, իրենց բարոյական հատկանիշներով և քարոզությամբ «100 տարվա ընթացքում եղան աննկուն ուղի հարթողները Հիսուս Նազովրացու սիրո և խաղաղության ուսմունքի»⁴:

Նման բնորոշումը նաև օգնում է հասկանալու, թե ենթավերնագրում ինչու է ասվում «Քրիստոսից 50 տարի առաջ»: Ըստ «Եբրայական հանրագիտարանի»՝ նա ծնվել է մ. թ. ա. 110թ.: Քրիստոս իր քարոզչությունը սկսեց 30 տարեկանում: Փրկչի քարոզչությունից 100 տարի առաջը լինում է մ. թ. ա. 70 թվականը: Ճիշտ այն ժամանակը, երբ լրացավ Հիլելի առաջին 40-ամյակը, և նա եկավ ուսանելու: Հետևաբար, նրա ուսանելու սկիզբը դառնում է և քրիստոնեական գաղափարների նախապատրաստության շրջանը:

Ասվածին համահունչ է Գ. Հովհաննիսյանի տված բնորոշումը, որ այս ստեղծագործության մեջ «իմաստավորվում է հանդուրժող ոգու, մարդուն ան-

⁴ Իսահակյան Ավ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5-րդ, էջ 751:

շահախնդիր օգնական ու սատար լինելու հինավուրց բարոյախոսությունը»⁵:

ПРОИЗВЕДЕНИЕ АВ. ИСААКЯНА “РАВВИН ГИЛЛЕЛЬ”

АРТУШ МКРТУМЯН

Статья посвящена анализу литературной обработки и творческого подхода Исаакяна приданий о Раввине Гиллеле. Обсуждается какие именно из приданий, повествующих о христианской любви и всечеловеческой снисхождительности Раввина, были выбраны и обработаны поэтом, чтобы более ярко выразить необходимость соблюдения божественных заповедей.

Ключевые слова – античная философия, Аристотель, обучение Закона, любить ближнего, терпение, благотворительность, вечерняя школа, ученик, привратник.

“RABBI HILLEL” BY AVETIK ISAHAKYAN

ARTUSH MKRTUMYAN

This article is devoted to the creative approach of Avetik Isahakyan to the review of Hillel the Elder's works–teachings, adages, and maxims. Certain narratives about Hillel the Elder chosen by Isahakyan are presented here. They are the ones that would best serve the Christian love and universal harmony. These come up with such a plotline that express more strikingly the necessity of implementing the divine commandments.

Key words: Antique philosophy, Aristotle, teaching of the Law, to love your neighbour, patience, charity, evening school, disciple, concierge.

⁵ Հովհաննիսյան Գ., Իսահակյանի ստեղծագործական աշխարհը, Երևան, 1969, էջ 188: